

Befolkning, bostäder och arbete i den mogna industristaden

Tobias Karlsson & Christer Lundh

I detta kapitel tecknas en bild staden Göteborg och dess befolkning, bostäder och arbetsmarknad. Fokus ligger på perioden 1900–1950 och på aspekter av särskilt betydelse för att förstå människors levnadsbanor och rörelsemönster.

Göteborg – Västsveriges centrum

Göteborg anlades på 1600-talet vid Göta älvs mynning på det smala landområde som då var Sveriges enda kontakt med Västerhavet. Försörjningen för Göteborgs invånare var inledningsvis baserad på fiske och handel. I början av 1800-talet syntes inte mycket av den industriella prägel som staden senare kom att få. ”Fabriker hafva nästan aldrig i Göteborg haft någon framgång”, konstaterade skriftställaren Per Adolf Granberg i en historik 1815.¹ Detta förändrades några decennier senare, när Göteborg på allvar gick in i den industriella revolution som hade sitt centrum i England. Utvecklingen blev då mer dynamisk än i de flesta andra svenska städer. I *Tjänstekvinnans son* låter August Strindberg sin huvudperson göra följande iakttagelse vid ett besök i staden på 1870-talet: ”I sanning, här låg cellen till ett nytt centrum, och nu förstod han, att Stockholm icke längre var Nordens medelpunkt, utan att Göteborg höll på att bli det”.²

Bild 2.1. Torghandel på Kungstorget, Inom Vallgraven, år 1946. Foto: Otto Thulin, Göteborgs stadsmuseum.

Riktigt så långt gick inte utvecklingen, men klart är att Göteborgs betydelse i förhållande till Stockholm ökade. Det avspeglades inte minst i befolkningsstorleken. I början av 1800-talet hade Stockholm hela sex gånger så många invånare som Göteborg, och en bit in på 1900-talet endast dubbelt så många. Under denna period befäste också Göteborg sin position som Västsveriges centrum, med fler invånare än alla näraliggande städer tillsammans. Kring Göteborg fanns några viktiga folkrika grannkommuner, som Lundby, Örgryte, Västra Frölunda, Backa, Partille och Mölndal. Dessa blev en del av en dynamisk storstadsregion, några av dem kom att formellt inlemmas i staden.³

Några demografiska basfakta

Enligt folkräkningen 1910 var 168 000 personer bosatta i Göteborgs stad.⁴ Inom loppet av en generation hade Göteborgs befolkning då mer än fördubblats. Det var en större befolkningstillväxt än genomsnittet för landets städer.⁵ I slutet av vår undersökningsperiod, vid andra världskrigets slut, hade folkmängden nära nog fördubblats igen.

Diagram 2.1. Folkökning i Göteborgs stad 1910–1945. Anm: Örgryte införlivades 1922 och Västra Frölunda 1945. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 32, s 27–28.

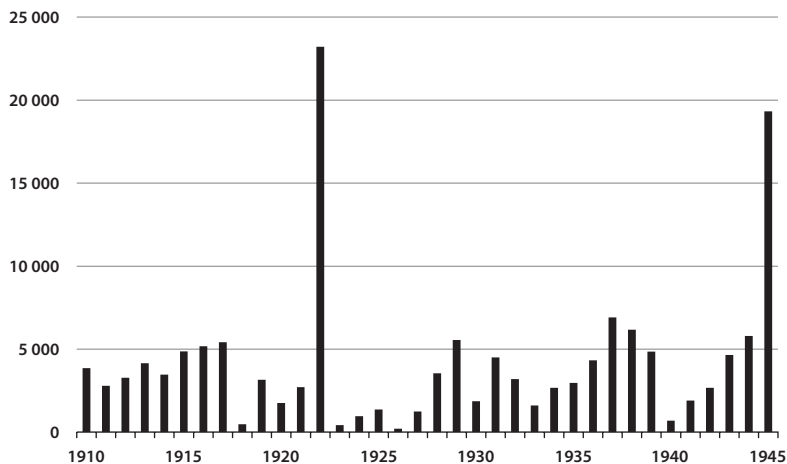
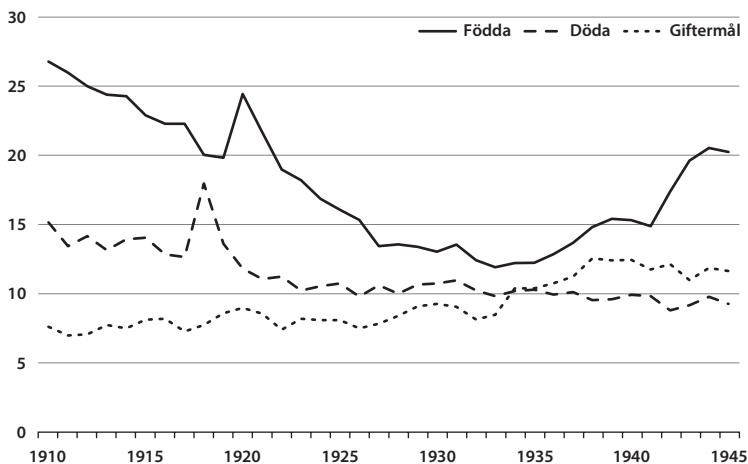

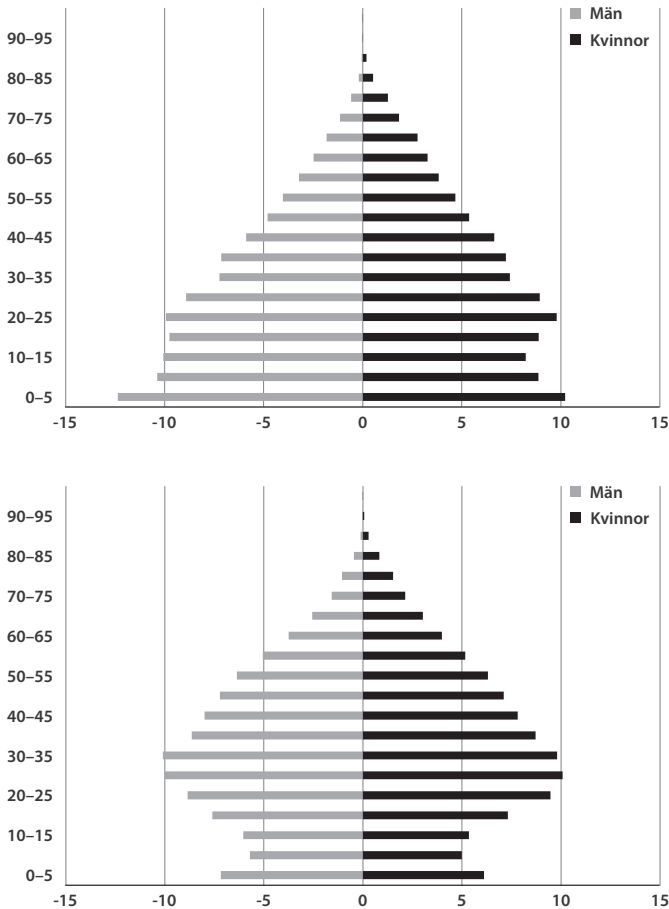
Diagram 2.2. Antal levande födda, döda och giftermål per 1 000 personer i medelbefolkningen, Göteborg 1910–1945. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 32, s 27–28.

Här ser vi alltså ett Göteborg som var del av en strukturell samhällsomvandling (urbanisering, industrialisering).

Under perioden 1910–1945 uppgick befolkningsökningen i Göteborg i absoluta tal till 152 000 personer. Drygt en fjärdedel av ökningen

Diagram 2.3. Ålderspyramid för Göteborgs befolkning 1900 (överst) och 1940 (nederst). Källa: BiSOS A, *Folkräkningen 1900*; SOS, *Folkräkningen 1940*.

berodde på att angränsande församlingar inkorporerades med Göteborgs stad (se diagram 2.1). Resten av folkökningen, i genomsnitt cirka 3 000 personer per år, berodde i lika grad på födelseöverskott och nettoinflyttning till Göteborg. Som framgår av diagrammet var de årliga variationerna dock stora. Under första och andra världskriget, liksom under de ekonomiska depressionerna i början av 1920-talet och 1930-talet, var ökningen långsammare.

Tabell 2.1. Göteborgs befolkning efter födelseort, 1910–1930 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg* 1947, tab 29, s 26.

Födelseort	1910	1920	1930
Göteborgs stad	52	52	55
Göteborgs och Bohus län	16	16	13
Älvsborgs län	11	10	9
Övriga Sverige	19	21	21
Utrikes	2	2	2
Summa	100	100	100

Mönstret för befolkningsförändringen var detsamma som i Sverige som helhet, med en sjunkande dödlighet under mellankrigstiden, vilket delvis kan tolkas som att de negativa effekterna på hälsan av industrialiseringen hade börjat klinga av i takt med att arbets-, boende- och stadsmiljön förbättrades och levnadsnivån höjdes.⁶ På 1910-talet var den genomsnittliga livslängden i Göteborg 52 år för män och 56 år för kvinnor.⁷ En generation senare, på 1940-talet, var motsvarande siffror 67 och 71 år. Under samma period hade spädbarnsdödligheten mer än halverats. Fertiliteten sjönk och nådde sin bottennivå under trettiotaldepressionen för att därefter öka igen. Giftermålstalet ökade under hela perioden, vilket indikerar att möjligheterna att gifta sig ökade trots att giftermålsåldern var hög under hela perioden.

Som en följd av befolkningsförändringarna omformades befolkningspyramiden. Redan 1910 hade den klassiska pyramidformen börjat förändras på så sätt att andelen barn hade börjat minska. Den kombinerade effekten av minskad fertilitet och inflyttning av vuxna som sökte utkomst i Göteborg blev en fortsatt förändring av ålderspyramiden. År 1940 var de största åldersgrupperna 25–35-åringar och pyramidformen hade mer eller mindre upphört att existera.

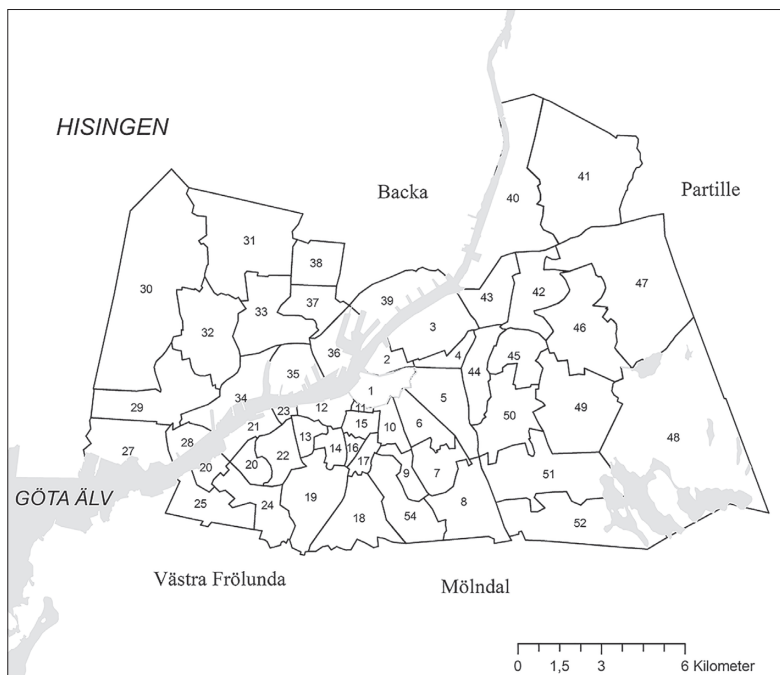
Att det under lång tid hade skett en inflyttning till Göteborg framgår av tabell 2.1, som visar att nästan 50 procent av Göteborgs invånare 1910–1930 var födda utanför Göteborg. Motsvarande andel i Stockholm var dock ännu högre, nästan 60 procent.⁸ Stockholm var den stora migrationsmagneten, som attraherade inflyttare från hela landet under mellankrigstiden.⁹ Inflyttningen till Göteborg

kom huvudsakligen från närområdet; det gällde särskilt personer med arbetarklassyrken. Mellan 22 och 27 procent av stadens befolkning kom från de angränsande länen Älvsborg och Göteborgs och Bohus, och ytterligare 10–13 procent från Hallands, Värmlands och Skaraborgs län.

Stadens geografiska expansion

Göteborgs befolkning växte inte bara på grund av födelseöverskott och inflyttning utan också till följd av att staden växte geografiskt genom att inkorporera omkringliggande församlingar. ”Staden spränger sina gränser”, som Martin Fritz träffande har uttryckt det.¹⁰ År 1900 bestod Göteborg av nio territoriella församlingar: Annedal, Gamlestad, Gustavi Domkyrko, Haga, Karl Johan, Kristine, Oscar Fredrik, Masthugg och Vasa. Lundby på Hisingen inkorporerades 1906 och Örgryte 1922. År 1929 klövs Vasa i två delar: Vasa och Johanneberg. I slutet av vår undersökningsperiod, 1945, inkorporerades Västra Frölunda. Mölndal (som tidigare kallats Fässberg) och Partille var två angränsande församlingar som förblev fristående.

Inlemmandet av nya församlingar hängde samman med att förstäder vars befolkning i huvudsak arbetade i Göteborg växte fram i grannsocknarna, där reglerna för bostadsbyggande var friare och tomtpriserna lägre.¹¹ Ett tidigt exempel på detta fenomen är området Majorna, som inlemmades i staden 1868.¹² Lundby, som inlemmades 1906, var på grund av sin närhet till Göteborgs hamn intressant för stadens beslutsfattare. Större tveksamhet rådde när det gällde att införliva Örgryte, där stadsdelar som Gårda och Krokslätt vuxit snabbt. Det var framförallt Örgrytes industriidkare som drev på för att socknen skulle bli en del av Göteborg. Införlivningen innebar på kort sikt striktare byggregler och på längre sikt ett investeringsprogram som innefattade gator, avlopp, elledningar och gatubelysning. Det skulle emellertid dröja länge innan standarden på infrastruktur och bebyggelse i en stadsdel som Gårda uppnådde samma nivå som i andra delar av Göteborg. Ännu 1950, närmare 30 år efter Örgrytes införlivande, uppmärksammade den lokala pressen missförhållanden i Gårda.¹³

Karta 2.1. Göteborgs stadsdelar och stadens omgivning 1925. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*. Linjekarta: Per Hallén.

Förklaring: (1) Inom Vallgraven, (2) Nordstaden, (3) Gullbergsvass, (4) Stampen, (5) Heden, (6) Lorensberg, (7) Johanneberg, (8) Krokslätt, (9) Landala, (10) Vasastaden, (11) Pustevik, (12) Masthugget, (13) Stigberget, (14) Olivedal, (15) Haga, (16) Kommendantsängen, (17) Annedal, (18) Änggården, (19) Slottsskogen, (20) Majornas 1:a rote, (21) Majornas 2:a rote, (22) Majornas 3:e rote, (23) Majornas 4:e rote, (24) Kungsladugård, (25) Sandarna, (27) Rödjan, (28) Färjestaden, (29) Bräcke, (30) Biskopsgården, (31) Tolered, (32) Kyrkbyn, (33) Rambergsstaden, (34) Sannegården, (35) Lindholmen, (36) Lundbyvassen, (37) Brämaregården, (38) Kvillebäcken, (39) Tingstadsvassen, (40) Gamlestaden, (41) Kviberg, (42) Bagaregården, (43) Olskroken, (44) Gårda, (45) Lunden, (46) Källtorp, (47) Sävenäs, (48) Delsjön, (49) Torp, (50) Bö, (51) Skår, (52) Kallebäck, (54) Guldheden.

Stadens infrastruktur

Göteborg fungerade redan tidigt som en nod i ett system av sjötransporter.¹⁴ Övergången från segel- till ångsjöfart under andra hälften av 1800-talet medförde ökad aktivitet i sjöfarten, inte minst vad gällde transporter av varor och människor över Atlanten. Göteborg blev

Sveriges viktigaste hamnstad. Med det följde förbättrade anslutningar till övriga landet. Från Göteborg utgick järnvägslinjer till Stockholm, Borås, Bergslagen, Skåne, den norska gränsen och skogsområden i norr.

Länge var transportsystemet främst inriktat på varuförmedling och långväga persontransporter, men 1879 fick Göteborg sin första – hästdragna – spårvägslinje mellan Brunnsparken och Stigbergsliden. Inledningsvis var biljettpriser och avgångstider knappast anpassade för arbetspendling, men det förändrades i samband med spårvägar-
nas elektrifiering 1902. Nu tillkom fasta hållplatser och tidigare morgonavgångar, turtätheten ökade och biljettpriserna sänktes.¹⁵ Stadens politiker använde spårvägsnätet för att styra stadens utveckling. Linjer drogs inte enbart mellan befintliga befolkningskoncentrationer utan linjer byggdes också för att tillgängliggöra nya bostadsområden. I slutet av 1940-talet gjorde göteborgarna i genomsnitt en spårvagnsresa per dag.¹⁶ Under 1930-talet kompletterades spårvägsnätet med busslinjer. Ekonomisk-historikern Kent Olsson har gjort bedömningen att det kommunala trafikinätet knöt ”samman bostäder och arbetsplatser”, och rent av ”genom sin existens skapa[de] den arbetsmarknad som för oss definierar staden som företeelse”.¹⁷ Vid det laget hade också cykeln blivit ett populärt fortskaffningsmedel och användes sannolikt i stor utsträckning för resor till och från arbetet.¹⁸

Bostädernas storlek, standard och kostnader

Bostadsbyggandet höll inte jämna steg med den snabba befolkningstillväxten under 1800-talets senare del och 1900-talets första årtionden.¹⁹ En genomsnittlig årlig nettoinflyttning till Göteborgs stad om 3 000 personer vidmakthöll bristen och trångboddheten, som ansågs vara värre i Göteborg än i andra storstäder.²⁰ Trångboddheten är ett återkommande tema i minnesuppteckningar från 1900-talets första hälft, något som exemplifieras i textrutan på sida 45. Lokalpolitikerna var tveksamma till att på politisk väg stimulera byggandet. Istället hoppades de på enskilda initiativ i form av välgörenhet, bostadskooperativ och företagsbostäder.

Under den senare delen av 1910-talet började emellertid de lokala politikerna bli mer aktiva för att få igång byggandet, exempelvis genom att subventionera bostadslån och bygga i egen regi. Även hyresgäströrelsen och fackföreningsrörelsen initierade bostadsbyggande i Göteborg under mellankrigstiden.²¹ Nybyggnationen i kombination med att det genomsnittliga hushållet krympte gjorde att trångboddheten minskade. Utvecklingen på bostadsmarknaden påverkade möjligheterna för unga att flytta hemifrån och etablera egna hushåll, vilket behandlas närmare i kapitel 6.

Vittnesmål om trångboddhet och robust hemtrevnad

Jag är född på Paradisgatan 10 i Masthugget i ett hus som kallades "Bokhållarns". Det hände 1901. Där fanns två stora landshövdingehus och två gårdshus [...]. I det ena gårdshuset fanns bara spisrum. I landshövdingehuset och det ena gårdshuset fanns bara enrumslägenheter. Spisrummen var något typiskt för den tiden. Det var de allra fattigaste som bodde där. I det rummet försiggick allting. Man lagade maten där. Åt och sov där o.s.v. I köket fanns en slasktratt och en vattenkran. Ett skafferi var det enda skåputrymmet som fanns. Det fanns också en tambur som var avsedd som genomgång från svalen in i rummet. Eftersom den alltid var fylld med sängkläder och gångkläder kunde man emellertid inte gå den vägen. I stället gick man direkt in i köket. I husen bodde många familjer med många barn. (Nilsson 1979, s 51)

I berättelser från 1900-talets första årtionden finns emellertid också talrika exempel på vad etnologen Gösta Arvastson (1987, s 45) kallat "robust hemtrevnad":

Någon originalitet i inredningen hade man inte. Det var en viss standard. Det fanns en soffa, bord och stolar och en säng plus någon piedestal i rummet. I köket var det i allmänhet en träsoffa, slagbord och stolar. [...] På väggen hade vi ett porträtt av Oscar II och en bonad med några visdomsord broderade. Vi hade också en fyrkantig klocka som var väldigt vanlig på den tiden. Det var en sådan som kom med någon sjöman eller någon hemvändande Amerikafarare. (Nilsson 1979, s 26)

Arvastson menar att denna typ av vittnesmål indikerar ett arv från det äldre bondesamhället som var särskilt viktigt att slå vakt om i tider då osäkerheten på arbetsmarknaden var stor.

Tabell 2.2. Bostadslägenheternas fördelning efter antalet rum, Göteborg 1915–1945 (procent). Anm: 1915, 1930 och 1939 ingår enbart egentliga bostadslägenheter. 1945 inkluderas också ”blandade lägenheter” (för bostad och rörelseverksamhet). Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 22; *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 23.

Typ av bostadslägenhet	1915	1920	1930	1939	1945
Enkelkök, enkelrum med eller utan kokvrå	9	9	8	10	9
2 och fler rum med eller utan kokvrå	1	1	2	3	2
1 rum och kök	51	51	48	44	42
2 rum och kök	18	18	21	25	27
3 rum och kök	8	8	8	10	11
4 rum och kök	5	4	5	5	5
5 rum och kök	3	3	3	2	2
6+ rum och kök	4	5	3	2	2
Samtliga	100	100	100	100	100

Bostadsbristen framgår av det mycket låga antalet lediga lägenheter. Vid bostadsräkningen 1915 fanns endast 170 bostadslägenheter lediga i hela Göteborg, och vid räkningen 1920 hade antalet sjunkit till 28 stycken. Med byggandet under 1920- och 1930-talen gjorde att det 1939 fanns 2 300 lediga lägenheter, vilket motsvarade 3 procent av bostadsbeståndet. Vid 1945 års bostadsräkning kunde man dock konstatera att antalet outhyrda lägenheter var nere på samma nivå som under första världskriget.²²

Tabell 2.2 visar hur beståndet av bostadslägenheter fördelade sig efter antalet rum och kök. Smålägenheternas dominans är slående. Vid vår periods början utgjordes 60 procent av bostadsbeståndet av lägenheter som var på ett rum och kök eller mindre, 18 procent av tvårumslägenheter och 9 procent av tretrumslägenheter. De större lägenheterna, huvudsakligen belägna i stenhussbebyggelsen i Lorensberg, Johanneberg, Vasastaden och Olivedal, utgjorde alltså mindre än 15 procent av bostadsbeståndet.

Problemet med trångboddhet kan föras tillbaka till bostadsbristen i början av undersökningsperioden och det faktum att lägenheterna i allmänhet var små. Smålägenheterna befolkades av arbetarfamiljer

Tabell 2.3. Antal boende per rum/kök, Göteborg 1915–1945. Anm: I källan anges antalet boende per eldstad, dvs per rum inklusive köket. Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, tab NN, s 59.

Antal boende per rum eller kök	1910	1920	1930	1939	1945
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	1,89	2,05	1,75	1,45	1,44
1 rum och kök	2,08	2,03	1,74	1,35	1,32
2 rum och kök	1,47	1,45	1,30	1,17	1,09
3 rum och kök	1,14	1,11	1,01	0,98	0,91
4 rum och kök	0,91	0,89	0,84	0,80	0,75
5 rum och kök	0,81	0,79	0,77	0,72	0,67
6 rum och kök	0,76	0,73	0,71	0,66	0,62
7+ rum och kök	0,68	0,64	0,63	0,60	0,56
Samtliga lägenhetskategorier	1,49	1,45	1,29	1,13	1,08

som inte hade råd att hyra en större lägenhet. Med tiden byggdes fler större lägenheter och realhyran sjönk.

I bostadsräkningarna redovisas olika mått på boendetätheten, exempelvis antal boende per lägenhet eller antal boende per eldstad. Normalt fanns en eldstad i varje rum samt en i köket, vilket gör att fyra boende i en lägenhet om ett rum och kök motsvarar en täthet på två personer per eldstad. År 1910 bodde i genomsnitt drygt fyra personer i varje lägenhet. Tabell 2.3 visar att det i lägenheter med ett rum och kök eller mindre i snitt bodde två personer per rum eller kök. I större lägenheter bodde en person per rum eller kök.

Boendetätheten minskade under undersökningsperioden. Enligt bostadsräkningen 1945 bodde det i snitt tre personer per lägenhet och en person per rum eller kök. I lägenheter med ett rum och kök användes dock fortfarande ofta köket som sovplats. I större lägenheter behövde man inte göra det.

Tabell 2.4 visar den genomsnittliga boendetätheten i olika stadsdelar i Göteborg. Att det bodde mindre än en person per rum eller kök i Vasastaden, Lorensberg, Heden och Johanneberg beror på att lägenheterna i allmänhet var större där. På motsvarande sätt berodde den högre boendetätheten i till exempel Stigberget, Landala, Gamlestad och Lundby på mängden små lägenheterna i dessa områden.

Tabell 2.4. Antal boende per rum/kök i olika stadsdelar, Göteborg 1910–1945.
Anm: I källan anges antalet boende per eldstad, dvs per rum inklusive köket.
Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 60.

Stadsdel	1910	1920	1930	1939	1945
Inre staden	1,12	1,23	1,10	1,00	0,96
Haga	1,40	1,35	1,20	1,06	1,03
Pustervik och Masthugget	} 1,20	1,17	{ 1,10	1,07	1,03
Olivedals stenhuskvarter m m				1,05	1,00
Olivedals landshövdingehuskvarter	} 2,01	1,88	{ 1,54	1,27	1,24
Stigberget				1,63	1,30
Majornas 3–4 rotar	} 1,75	1,72	{ 1,52	1,31	1,22
Majornas 1–2 rotar				1,42	1,17
Kungsladugård				1,52	1,22
Sandarna och Nya Varvet					1,23
Änggården	} 1,62	1,47	{ 0,96	0,75	0,75
Annedal				1,22	1,01
Landala	2,19	1,98	1,52	1,23	1,06
Vasastaden	} 0,88	0,83	{ 0,83	0,85	0,81
Lorensberg				0,76	0,73
Johanneberg				0,92	0,88
Heden	1,10	1,07	0,95	0,90	0,84
Stampen och Gullbergsvass	1,62	1,48	1,30	1,11	1,04
Olskroken	} 1,94	1,83	{ 1,56	1,30	1,23
Bagaregården				1,41	1,11
Kålltorp				1,42	1,13
Gamlestaden				1,92	1,52
Kviberg, Utby m m			1,17	0,98	0,92
Lundby stadsområde	} 1,94	1,94	{ 1,76	1,40	1,33
Lundby egna hem				1,59	1,08
Lundby landsbygd				1,09	1,03
Örgryte villaområde m m			0,97	0,80	0,77
Lunden			1,70	1,39	1,33
Gårda			1,54	1,21	1,13
Krokslätt			1,57	1,17	1,14
Västra Frölunda tätbebyggelse					0,87
Västra Frölunda landsbygd					0,96
Hela staden	1,49	1,45	1,29	1,13	1,08

Tabell 2.5. Andel trångbodda hushåll och personer, Göteborg 1920–1945 (procent).
Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 61.

Lägenhetstyp	1920	1930	1939	1945
Hushåll				
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	27	18	9	9
1 rum och kök	36	23	7	5
2 rum och kök	15	9	3	2
3 rum och kök	5	3	2	1
Personer				
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	53	40	21	22
1 rum och kök	56	41	13	11
2 rum och kök	28	19	7	4
3 rum och kök	11	7	5	4

Sambandet mellan lägenhetstyp och boendetäthet stod sig under hela undersökningsperioden även om utvecklingen gick mot minskad täthet. Tillkomsten av villabebyggelse i Änggården och Örgryte bidrog till denna trend.

Ett annat sätt att få en bild av omfattningen av trångboddheten är att skatta den utifrån bestämda definitioner av vad som är trångt. Tabell 2.5 visar andelen trångbodda hushåll och personer 1920–1945. Undersökningen begränsas till lägenheter om maximalt tre rum och kök. Trångboddhet definieras som att det bodde maximalt två personer per eldstad, det vill säga per rum inklusive köket. Ett hushåll bestående av sex personer i en tvårumslägenhet betraktas sålunda inte som trångbott. Det gör däremot tre personer i ett enkelrum eller fem personer i en enrumslägenhet.

Tabell 2.5 visar att över en tredjedel av hushållen och hälften av personerna som bebodde en enrumslägenhet var trångbodda 1920. Nästan lika stor var trångboddheten bland hushåll och personer i enkelrum. I tvårumslägenheter var trångboddheten påtaglig, om än betydligt mindre än i enrumslägenheter. Trångboddheten minskade under undersökningsperioden. För kategorin ett rum och kök minskade exempelvis andelen trångbodda hushåll från 36 procent 1920 till 5 procent

Bild 2.2. Göteborgare i kö för att rösta om förbud mot rusdrycksförsäljning vid Djurgårdsskolan i Majorna den 27 augusti 1922. I bakgrunden syns ett av stadens karaktäristiska landshövdingehus, med första våningen i sten och de två andra i trä. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

1945. Andelen trångbodda personer minskade under samma period från 56 procent till 11 procent.

Den lägre boendetätheten mot slutet av undersökningsperioden berodde dels på att hushållens storlek hade minskat, dels på att det hade byggts större lägenheter. I bostadsräkningen 1945 diskuterades att det kanske var dags att lansera en ny gräns för vad som skulle betraktas som trångboddhet: högst två personer per rum och ingen i köket. Enligt denna definition var 44 procent av hushållen i enrumslägenheter och 16 procent av hushållen i tvårumslägenheter att betrakta som trångbodda.²³

Skillnaden i trångboddhet mellan olika stadsdelar i Göteborg följde i stort sett det mönster som visas i tabell 2.4. Bostadsräkningen 1915 betraktade mer än hälften av de boende i Landala, Gullbergsvass, Olskroken, Majorna, Masthuggsbergen och Lundby som trångbodda.²⁴ Vid bostadsräkningen 1930 hade andelen trångbodda i dessa

stadsdelar sjunkit till 40–45 procent.²⁵ I räkningarna 1939 och 1945 var det endast Gamlestaden och Lundby som stack ut som ovanligt trångbodda.²⁶ Stadsdelar med mycket liten andel trångbodda hushåll och personer var dels sådana där det fanns stora lägenheter, som Vasastaden, Lorensberg, Johanneberg och Heden, dels nybyggda villaområden, som Änggården, Kviberg, Utby och Örgryte.

I större städer som Göteborg hade kommuner och privata bolag sedan 1800-talet byggt vatten- och avloppsnät, liksom gas-, telefon- och elektricitetsnät, en infrastruktur som fick stor betydelse för bostädernas utrustning och standard under vår studieperiod. Bostadsräkningarna innehåller en del uppgifter om vilka bekvämligheter bostadslägenheterna var utrustade med. Enligt räkningen 1915 fanns elektriskt ljus installerat i 56 procent av det totala beståndet av bostadslägenheter. Skillnaden var dock stor mellan små och stora lägenheter: knappt hälften av smålägenheterna (upp till två rum och kök) hade elektriskt ljus, men nästan 90 procent av de större lägenheterna.²⁷

Elektrifieringen gick fort under mellankrigstiden och i bostadsräkningen 1939 konstaterades att så gott som alla bostadslägenheter var försedda med elektriskt ljus. Under 1930-talet hade flertalet lägenheter i städerna och större orter el- eller gasspis.²⁸ I 6 procent av bostadshusen i Göteborg fanns hiss, huvudsakligen i stenhusen i Olivedal, Vasastaden, Lorensberg, Johanneberg och Heden.²⁹ Bostadsräkningen 1945 rapporterade att det fanns kylskåp i 15 procent av bostadslägenheterna. Variationen mellan stadsdelar och lägenhetstyper var emellertid stor: kylskåp förekom mest i större lägenheter och villaområden, exempelvis Johanneberg (79 procent), Lorensberg (57 procent) och Örgryte (49 procent). Omvänt förekom kylskåp nästan inte alls i äldre stadsdelar, till exempel i Olivedals landshövdingehuskvarter, Gamlestaden, Lundby stadsområde och Lunden.³⁰

Enligt 1920 års bostadsräkning var det så få som 625 bostadslägenheter i Göteborg som hade en hall. Huvudsakligen rörde det sig om större lägenheter. I bostadsräkningen 1930 hade antalet lägenheter med hall ökat till 6 545, vilket innebar att var tionde lägenhet hade hall. Inte bara större lägenheter utan också ett stort antal smålägenheter var nu försedda med hall.³¹

Tabell 2.6. Andel bostadslägenheter med enskilt badrum, Göteborg 1915–1945 (procent). Källa: *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 22, 33; *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 33.

Typ av bostadslägenhet	1915	1920	1930	1939	1945
Enkelkök och enkelrum		1	3	20	18
1 rum och kök		1	7	14	13
2 rum och kök		3	20	48	50
3 rum och kök		13	36	68	68
Mindre än 4 rum och kök	2				
4 rum och kök	43	35	65	84	82
5 rum och kök	60	62	77	91	90
6+ rum och kök	80	82	89	95	93
Samtliga	9	9	20	36	37

Redan under första världskriget hade tre fjärdedelar av bostäderna i större städer indraget vatten och avlopp, som användes för matlagning och hygien. Tvättning utfördes utomhus eller i kollektiva eller fastighetsanknutna tvättstugor – elektrisk tvättmaskin i den egna lägenheten var mycket ovanligt.³² Enligt bostadsräkningen för Göteborg saknade så sent som 1939 nästan hälften av lägenheterna vattenklosett. Det fanns istället gemensamma klosetter i huset eller avträde på gården.³³ Tabell 2.6 visar den procentuella andelen lägenheter med enskilt badrum uppdelat på olika lägenhetstyper. Som framgår av tabellen var det vid undersökningsperiodens början främst de större lägenheterna som var försedda med badrum, medan smålägenheterna nästan helt saknade denna bekvämlighet. Under perioden ökade dock andelen lägenheter med badrum för alla kategorierna. Inte desto mindre saknade 85 procent av enrumslägenheterna och hälften av tvårumslägenheterna enskilt badrum år 1945.

När det gäller lägenheternas uppvärmning skedde stora förändringar. Vid periodens början värmdes lägenheterna huvudsakligen genom vedeldning i eldstäder i de olika rummen och köket. Endast 6 procent av lägenheterna hade centralvärme, främst de större lägenheterna (se tabell 2.7). Centralvärme kom under de följande decennierna att inkluderas vid nyproduktion av bostadshus och installerades också

Tabell 2.7. Andel bostadslägenheter med centralvärme, Göteborg 1915–1945 (procent). Källa: *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 22, 33; *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 33.

Typ av bostadslägenhet	1915	1920	1930	1939	1945
Enkelkök och enkelrum	8	18	30	58	67
1 rum och kök	1	3	17	46	51
2 rum och kök	5	6	32	71	75
3 rum och kök	8	10	40	80	83
4 rum och kök	22	22	58	88	91
5 rum och kök	17	22	54	91	94
6+ rum och kök	20	30	65	94	95
Samtliga	6	9	29	62	67

i befintliga hus. År 1945 hade två tredjedelar av alla lägenheter centralvärme. Skillnaderna mellan större och mindre lägenheter fanns dock kvar. Bara hälften av enrumslägenheterna hade centralvärme 1945, jämfört med över 90 procent av de större lägenheterna.³⁴

Vid bostadsräkningen 1945 gjordes ett försök att uppskatta hur stor del av lägenhetsbeståndet som inte levde upp till vad man vid denna tid betraktade som godtagbar bostadsstandard: golvet nivå skulle vara minst 30 cm över marken, takhöjden skulle vara minst 210 cm, alla boningshus skulle vara möjliga att värma upp och såväl vatten- som avloppsledning skulle finnas i lägenheten.³⁵ Lägenheter som inte uppfyllde alla dessa krav betecknades som bristfälliga, och det gällde omkring 6 procent av lägenheterna i Göteborg, av vilka flertalet utgjordes av enkelkök, enkelrum och enrumslägenheter. Tre fjärdedelar av bristlägenheterna saknade centralvärme.³⁶

Det stora flertalet bostadslägenheter uthyrdes via den fria marknaden. Hyran varierade efter lägenhetens storlek och standard, exempelvis om det fanns centralvärme och enskilt badrum. Tabell 2.8 visar medelhyrorna för olika lägenhetstyper med och utan centralvärme. Jämfört med en lägenhet på ett rum och kök var en femrumslägenhet fyra gånger så dyr 1915. Den relativa kostnaden för ett extra rum minskade emellertid med tiden. Bekvämligheter som centralvärme medförde en betydligt högre hyra under hela perioden. Byggåret

Tabell 2.8. Medelhyror för hyreslägenheter i Göteborg 1915–1945. Anm: För 1915 och 1920 har värdet för enkelkök, enkelrum och 1 rum och kokvrå beräknats som det ovägda medeltalet för enkelkök, enkelrum och 1 rum och kokvrå. Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, tab R, s 38.

Medelhyra (kronor)	1915	1920	1930	1939	1945
Utan centralvärme					
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	113	190	612	646	658
1 rum och kök	216	329	432	437	443
2 rum och kök	388	565	764	715	711
3 rum och kök	570	821	1 145	1 007	994
4 rum och kök	766	1 118	1 497	1 275	1 267
5 rum och kök	969	1 429	1 894	1 649	1 636
Med centralvärme					
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	295	550	1 168	1 204	1 256
1 rum och kök	358	710	839	747	772
2 rum och kök	595	1 115	1 284	1 138	1 174
3 rum och kök	840	1 486	1 698	1 612	1 638
4 rum och kök	1 051	1 904	2 159	2 034	2 051
5 rum och kök	1 368	2 325	2 707	2 491	2 534

påverkade hyran i nyare fastigheter men hade föga betydelse i äldre fastigheter utan centralvärme.³⁷

Förhållandet mellan hyresvärd och hyresgäst reglerades i lagen om nyttjanderätt till fast egendom från 1907. Lagen gav hyresgästen rätt att säga upp kontraktet om lägenheten var hälsovådlig men innehöll i övrigt få regleringar. I samband med att bostadsfastigheter bytte ägare följde ofta kontraktssuppsägningar och krav på hyreshöjningar från den nye ägaren. Inom arbetarrörelsen och andra kretsar riktades kritik mot det ojämlika förhållandet mellan hyresvärd och hyresgäst. I många städer, inklusive Göteborg, bildades hyresgästföreningar.³⁸ De första föreningarna blev i regel kortlivade men under första världskrigets dyrtid ökade återigen hyresgästerna organisationsaktivitet, något som bland annat manifesterades i bildandet av Göteborgs hyresgästförbund 1916. Följande år infördes en temporär hyresreglering på riksnivå. Förbudet mot ockerhyror upphörde 1923,

i efterdyningarna av de allmänna prisfall som följt i den ekonomiska krisens spår 1921–1922. I Göteborg blev följden en kraftig höjning av hyrorna.³⁹ Nybyggnationen ökade visserligen men de nyproducerade lägenheterna var dyrare än det äldre beståndet. I början av 1930-talet hade det därför uppstått en situation då det samtidigt rädde utbudsöverskott (på större, moderna lägenheter) och utbudsunderskott (på mindre, omoderna lägenheter).

Arbetarbefolkningen bodde i billigare smålägenheter medan hushåll med högre inkomster hyrde de större lägenheterna. Medelhyran för en lägenhet på ett rum och kök utan centralvärme motsvarade 13 procent av den genomsnittliga årsarbetsinkomsten för en industriarbetare år 1915, medan hyran för en femrumslägenhet med centralvärme motsvarade hela 85 procent av årslönen.⁴⁰ Lönerna steg mer än hyrorna under perioden, framförallt under 1930-talet, vilket fick till följd att realhyran för en genomsnittlig industriarbetare minskade med 25–30 procent för enrumslägenheter och 35–40 procent för större lägenheter.

Den mogna industristadens näringar, företag och yrken

Göteborg blev under 1900-talets första hälft en mogen industristad. 1910-talet brukar beskrivas som särskilt viktigt i stadens ekonomiska utveckling; då etablerades en näringsstruktur som kom att präglade staden under flera decennier.⁴¹ Vad historikerna tänker på är främst den mekaniska verkstadsindustrins ökade betydelse, däribland stålfartygsvarven och framförallt Svenska kullagerfabrikens (SKF) dramatiska tillväxt.⁴² Vid starten 1907 hade SKF en handfull anställda, mindre än tio år senare var de 4 000, varav en stor del fanns i Göteborg. SKF var genomgående stadens största arbetsplats under den tidsperiod vi studerar och var bland arbetarna känd som ”sista hjälpen”.⁴³ Den som inte fick jobb någon annanstans kunde ofta räkna med en plats i den jättelika fabriksanläggningen i Gamlestaden. Verkstadsindustrins relativt sena, men snabba, tillväxt har framhållits som en förklaring

Bild 2.3. Svenska kullagerfabriken i Gamlestaden växte under några få år från en småskalig verksamhet till att bli Göteborgs största arbetsplats. Denna bild är tagen 1922. Foto: Göteborgs konstförlag, Göteborgs stadsmuseum.

till att Göteborgs arbetarrörelse fick en mer radikal prägel än exempelvis arbetarrörelsen i Malmö.⁴⁴

Industrialiseringen hade emellertid inletts redan i slutet av 1800-talet. SKF var en avknoppning från bomullsspinneriet Gamlestadens fabriker, som i början av 1900-talet sysselsatte 1 300 arbetare, till största delen kvinnor.⁴⁵ Antalet höll sig på denna nivå ända fram till 1950-talet. På 1930-talet startade företaget en konfektionsfabrik, vilket speglade en allmän utveckling mot mer integrerade produktionsprocesser i textilindustrin.⁴⁶ Inom sömnadsindustrin var annars Wettergren & Co det dominerande företaget, med närmare 2 000 anställda före första världskriget, men marknadsläget gjorde att personalen minskade till omkring 1 250 anställda under mellankrigstiden.⁴⁷ En hel del av sömmerskorna på Wettergrens arbetade i hemmet,⁴⁸ något som behandlas närmare i kapitel 8 i denna antologi.

Den mogna industristadens arbetsmarknad var diversifierad (se tabell 2.9). Ungefär hälften av männen och en tredjedel av kvinnorna

Tabell 2.9. Sysselsättningsstruktur i Göteborg 1920, 1930 och 1940 (procent). Anm: Örgryte ingår i uppgifterna för 1920. Personer med yrkestitlar som anger tidigare yrkesverksamhet (f d) eller har obestämda yrkestitlar har uteslutits från tabellen. För 1940 har 3 700 individer med ospecificerade yrkestitlar uteslutits. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 14; *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 14.

Yrkesgrupp	År		
	1920	1930	1940
Män			
Jordbruk	1	1	1
Industri	52	52	50
Handel	19	21	18
Kommunikationer	20	19	19
Allmän tjänst och fria yrkesutövare	6	7	8
Husligt arbete	1	0	0
Övrigt	0	0	3
N	68 350	78 211	93 759
Kvinnor			
Jordbruk	0	0	0
Industri	37	35	32
Handel	25	31	33
Kommunikationer	4	3	4
Allmän tjänst och fria yrkesutövare	10	11	16
Husligt arbete	24	19	13
Övrigt	0	0	0
N	36 940	47 874	47 901

arbetade i industri och hantverk. Bortsett från trädgårdsmästerier fanns jordbruket inte representerat på arbetsmarknaden i Göteborg. Jämfört med andra större städer hade Göteborg fler sysselsatta inom samfärdsl, med yrken som järnvägstjänsteman, spårvagnskonduktör och telefonist. Av särskild betydelse för Göteborgs del var naturligtvis alla de jobb som fanns i och i anslutning till hamnen. Göteborgs hamn hade ursprungligen legat utanför de administrativa gränserna i Majorna men hade flyttats till stadskärnans närhet, och under mellankrigstiden gjordes betydande investeringar.⁴⁹ Hamnens storlek och läge gjorde Göteborg till det naturliga centret för den svenska

handelsflottan. Under 1900-talets två första decennier fördubblades antalet anställda i Göteborgs handelsflotta från 3 000 personer till 6 000.⁵⁰ Broströmkoncernen etablerade linjetrafik till England med lönsamma transporter av spannmål från Ryssland och svensk järnmalm och växte till landets största rederi. Även andra rederier med bas i Göteborg, såsom Transatlantic och Svenska Lloyd, bedrev transocean sjöfart med moderna järnångare före första världskriget. Övergången från ångfartyg till dieseldrivna fartyg gick under mellankrigstiden något långsammare i Göteborg än i Stockholm.⁵¹ Broströmkoncernen klarade emellertid denna övergång bra och stärkte sin position i förhållande till andra rederier i staden.

Göteborg uppstod och formades som en handelsstad.⁵² Denna karaktär kvarstod långt in på 1900-talet, även om skillnaderna mellan de större städernas sysselsättningsstruktur minskade.⁵³ Under hela vår undersökningsperiod stod yrken som förknippas med handel för en stor del av sysselsättningen på Göteborgs arbetsmarknad. Grosshandlarna spelade länge en framträdande roll i stadens politiska, ekonomiska och sociala liv, men deras betydelse minskade under 1900-talet. Detaljhandeln blev i Göteborg, liksom på andra håll, alltmer specialiserad. Inslaget av självhushållning minskade, vilket bland annat kom till uttryck i att handelsbodas fick ge vika för specialbutiker. Texttrutan på sida 59 beskriver floran av specialbutiker på en gata i Annedal. Ett annat relativt nytt inslag i stadens detaljhandel var varuhusen. Två välkända exempel var Meeths och Grand Bazaar.⁵⁴

En växande näringsgren var den som betecknas ”allmän tjänst och fria yrken” i tabell 2.9. Ökningen speglade välfärdssektorns begynnande expansion när det gällde skolor och sjukvård. Under 1900-talets första hälft var utbildningssystemet heterogent och segregerat med avseende på klass och kön. Visserligen sjönk andelen barn i skolåldern, men stadens geografiska expansion innebar att nya skolor behövde öppnas.⁵⁵ Ambitionerna i fråga om lärartäthet ökade också. Antalet barn per lärare minskade från 35 till 25. Fler lärare behövdes också i de olika yrkesutbildningar som blev vanligare under mellankrigstiden, exempelvis inom industri, hantverk, handel och husligt arbete.

Skildring av småföretagsamheten på Albogatan

Vid sidan av de stora välkända, företagen i Göteborg fanns en rik flora av små företag, inte minst inom dagligvaruhandeln. Här följer ett vittnesmål om näringslivet på en gata i Annedal. Berättaren är en kvinna född 1901.

Det var tätt mellan affärerna. I samma hus som vi bodde fanns en hökarbod, som man sa. Tvärs över gatan fanns en liknande affär. Eftersom konkurrensen var stor hade man nästan alltid öppet i affärerna. Om man behövde någonting efter sedan det var stängt kunde man gå in bakvägen. [...] Mellan Haga Kyrkogatan och Västergatan fanns bara på Albogatan följande affärer. Jag har nämnt de båda hökarbutikerna, d.v.s. speceriaffärerna, som fanns dels i huset där vi bodde, och dels mitt emot. Längre ner på Albogatan fanns en speceriaffär till, dessutom fanns två mjölkbutiker, en charkuteriaffär med tillhörande fabrik, två bagerier, en kortvaruaffär och en pantlånare. (Nilsson 1979, s 256)

Sjukvården i Göteborg kännetecknades under studieperioden av expansion och en utveckling mot koncentration och stordrift.⁵⁶ Vid seklets början fanns ett antal specialiserade sjukhus, varav flera finansierats av donationer. Den nya tidens idéer, som påverkats av rationaliseringsrörelsen, innebar emellertid att olika former av vård och omsorg skulle samlas i sjukhusområden, så kallade koncernsjukhus. I Göteborgs fall genomfördes under 1930-talet en stor satsning på Sahlgrenska sjukhuset som stadens centralsjukhus. "Mentalsjukhuset" i Lillhagen och omvandlingen av den tidigare kombinerade fattig- och försörjningsanstalten Gibraltar till Vasa sjukhus var andra viktiga inslag i välfärdssektorns utveckling. De sjuksystrar som i stor utsträckning bemannade såväl de äldre specialistsjukhusen som de nya storsjukhusen förväntades länge vara ogifta och bo på eller i nära anslutning till sina arbetsplatser.

Den bild av sysselsättningsstrukturen som ges i tabell 2.9 är av naturliga skäl förenklad. En dimension som inte framgår av tabellen är den ökade andelen tjänstemän. Ännu i slutet av 1800-talet var tjänstemännen lätträknade, även vid de större företagen. De fåtaliga bokhållarna hade ofta nära personliga band med företagets högsta

ledning och ägare. Som ett led i de allmänna tendenserna till rationalisering och specialisering uppstod under 1900-talet på företagen hela staber av tjänstemän som bland annat svarade för organiseringsplanering och marknadsföring. Ekonomisk-historikern Eva Hesselgren har uppmärksammat denna utveckling på Gamlestadens fabriker.⁵⁷

På det tidiga 1900-talets arbetsmarknad var distinktionen mellan arbetare och tjänstemän viktig. Arbetarna betalades veckovis, inte sällan på ackord, de hade osäkra anställningsvillkor och arbetet kunde vara tungt och hälsovådligt. Tjänstemännen betalades månadsvis, hade speciella förmåner, såsom sjuklön, och deras arbetsuppgifter innebar inte att de riskerade sin hälsa eller till och med att förlora liv och lem. Anställningstryggheten var hög, åtminstone för män som fått ordinarie anställning. För kvinnor i tjänstemannayrken kunde emellertid äktenskap eller barn innebära att de med automatik förlorade sin anställning, något som mer sällan var fallet i arbetaryrken. Det dröjde dock till 1938 innan det blev förbjudet att avskeda kvinnor som gifte sig eller fick barn.⁵⁸

Hur stor andel av arbetsstyrkan som utgjordes av tjänstemän skilde sig åt mellan olika företag. År 1920 var antalet tjänstemän per arbetare nästan tre gånger så högt vid Götaverken som vid Eriksberg.⁵⁹ Inom bank- och försäkringssektorn, till exempel i Göteborgsbaserade företag som Skandinaviska Enskilda Banken, brand- och livförsäkringsbolaget Svea och sjöförsäkringsbolaget AB Ocean, fanns stora arbetsplatser vars personalstyrka till övervägande delen utgjordes av tjänstemän på olika nivåer. Mellan 1900 och 1920 trefaldigades antalet anställda i denna bransch.⁶⁰

Diversifieringen innebar alltså att arbetsmarknaden inte bara omfattade olika näringsgrenar, branscher och yrken utan också anställningar med olika slags villkor. Här fanns såväl arbetsplatser som erbjöd stadigvarande och relativt trygga anställningar som arbetsplatser där efterfrågan påverkades kraftigt av konjunkturer och årstidsväxlingar. Socker- och porterbryggeriet i Klippan brukar lyftas fram som ett typexempel på en trygg arbetsplats.⁶¹ Här byggde ägarfamiljen upp ett omfattande nät av sociala välfärdsinrättningar. Företaget verkade på en marknad med stabil eller växande efterfrågan

där det var viktigt att driften var kontinuerlig. Sockerbruksarbetarna behövde knappast oroa sig för arbetslöshet. I samma område som sockerbruket fanns också träfartygsvarv som sysselsatte många timmermän. Liksom sockerbruksarbetarna tillhörde timmermännen de mer välavlönade arbetargrupperna, men de kunde inte räkna med samma grad av stabilitet i sysselsättningen. Detsamma gällde yrkesgrupper inom sjöfart och exportproduktion.

När det gäller skillnader i anställningsvillkor finns intressanta geografiska variationer som hänger samman med arbetsplatsernas lokalisering. Hisingen på Göta älvs norra strand hade ett större inslag av exportinriktad och konjunkturkänslig industriproduktion medan stadsdelarna söder om älven hade fler jobb i mer stabila hemmamarknadsindustrier.⁶² I stadens västra delar bodde och arbetade också de flesta av hamnarbetarna, vars liv präglades av lösa anställningsrelationer. Österut fanns de stora textilfabrikerna som sysselsatte många kvinnor och där arbetet präglades av övervakning och kontroll.⁶³ Men även mellan företag i samma bransch och samma stadsdel kunde anställningsvillkoren skilja sig åt. Götaverken anses exempelvis ha erbjudit mer stabila anställningar än Eriksberg och Lindholmen.⁶⁴

Under 1900-talets första halva var ungefär hälften av Göteborgs befolkning yrkesaktiv. För män i åldern 15–65 var andelen så hög som 96 procent och för kvinnor var den 47 procent.⁶⁵ Vad gäller kvinnornas sysselsättning visar ekonomisk-historikern Linda Lanes analys, baserad på data från åren 1925, 1931 och 1937, tydligt att den viktigaste faktorn var om de var gifta eller inte.⁶⁶ Giftna kvinnors yrkesaktivitet påverkades av mannens inkomster: ju högre inkomst maken hade, desto lägre var sannolikheten att frun var yrkesaktiv.⁶⁷

Innebörden av dessa statistiska resultat blir tydlig i etnologiska undersökningar. Den familjefader som saknade tillräckliga inkomster för att försörja sin familj fick sin ”prestige raserad” och betraktades som ”tragisk”, menar Romulo Enmark, vars forskning bygger på ett stort antal intervjuer gjorda i mitten av 1980-talet med äldre invånare i Annedal.⁶⁸ Enmark urskilde i intervjuerna tre huvuduppgifter för gifta kvinnor: att transformera (omvandla) pengar och råvaror till sådant

Tabell 2.10. Sysselsättning efter näringsgren och församling i Göteborg 1920 (procent). Anm: Örgryte införlivades i Göteborg 1922. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 14.

Församling	Jordbruk med binärningar	Industri och hantverk	Handel och sambärfärd	Allmän tjänst och fria yrken	Husligt arbete	Summa
Gustavi Domkyrko	0	28	44	9	19	100
Kristine	1	36	49	5	9	100
Gamlestad	1	60	30	5	4	100
Vasa	1	34	36	12	18	100
Haga	0	42	41	8	8	100
Annedal	0	42	36	13	9	100
Oscar Fredrik	0	43	40	8	8	100
Masthugg	0	54	36	4	5	100
Karl Johan	1	50	39	5	5	100
Lundby	3	69	22	3	3	100
Örgryte	2	65	25	4	4	100
Hela staden	1	47	36	7	9	100

som går att konsumera), att förvalta (städa, tvätta och reparera) och att vårda (ta hand om familjemedlemmarna på olika sätt och skapa hemtrevnad i bredare bemärkelse).⁶⁹ Till dessa huvuduppgifter lade Enmark en fjärde uppgift: att komplettera mannens inkomster i de fall han var arbetsoförmögen, frånvarande eller död.

Utvecklingen av Göteborgs sysselsättningsstruktur, som sammanfattas i tabell 2.9, bekräftar bilden av ett moget industrisamhälle. Under den period som vi behandlar i denna bok inträffade inga revolutionerande förändringar i den övergripande sysselsättningsstrukturen. Ungefär hälften av de yrkesaktiva männen och en dryg tredjedel av kvinnorna var sysselsatta inom yrken vars primära uppgift var att tillverka varor av olika slag (industri). Den största förändringen vi kan se är att en ökande andel kvinnor sysselsattes inom handel och offentlig förvaltning samtidigt som kategorin husligt arbete minskade i betydelse.

Däremot inträffade naturligtvis förskjutningar inom näringsgrenar och yrkesgrupper. Stadens närings- och industristruktur innebar också att den ekonomiska aktiviteten var nära kopplad till världs-

marknaden. Göteborgs arbetsmarknad kan förmodas ha varit mer konjunkturkänslig än den i Stockholm, där inslaget av tjänstemän med stabila anställningar var stort, och i städer som Malmö, vars industri var mer inriktad mot hemmamarknaden.⁷⁰ Ibland var närheten till världsmarknaden i huvudsak av godo, som under perioden 1890–1920. Med undantag för den råvarubrist som avspärrningarna under första världskriget orsakade i vissa branscher kännetecknades perioden av expansion och avsaknad av djupa ekonomiska kriser.

Mellankrigstiden var annorlunda. I början av 1920-talet drabbades Sverige av en djup depression. I verkstadsindustrin minskade sysselsättningen med 50 procent; vid enskilda företag, som SKF, kunde nedskärningarna vara ännu mer omfattande. Krisen gick över relativt snabbt men arbetslöshetsnivån höll sig strax under 10 procent under resten av 1920-talet. Situationen på arbetsmarknaden förvärrades igen i samband med den stora depressionen i början av 1930-talet. Denna kris var dock inte riktigt lika djup som 1920-talskrisen, åtminstone inte om man använder arbetslösheten bland metallarbetare som indikator: den var under 1920-talet uppe på 64 procent, men under 1930-talets krisår var den som högst 32 procent.⁷¹ Liksom efter 1920-taskrisen föll arbetslösheten tillbaka, men Sverige nådde inte de nivåer av ”full sysselsättning” som kom att känneteckna tiden efter andra världskriget.

Kent Olsson menar att arbetslösheten under mellankrigstiden ”troligen var mer omfattande och svårhanterlig än vad [den fackliga arbetslöshetsstatistiken] berättar”.⁷² Han har också visat att den traditionella bilden av arbetslösheten kompliceras av data från arbetsförmedlingen och inkomstlängder. Utifrån uppgifter från arbetsförmedlingen om antalet lediga platser och antalet arbetssökande framstår 1930-talskrisen som djupare än 1920-talskrisen.⁷³ Vidare var det tydligt att köerna till arbetsförmedlingens kontor växte under andra världskriget, vilket hängde samman med den minskade hamn- och byggaktiviteten.⁷⁴ Slutligen gav arbetsförmedlingens statistik över antalet lediga platser och antalet jobbsökande en skarpare bild av männens och kvinnornas arbetsmarknad.⁷⁵

Efterfrågan på manlig arbetskraft var betydligt mer konjunkturkänslig än efterfrågan på kvinnlig arbetskraft. För männen uppstod under de två kriserna och andra världskriget stora gap mellan antalet lediga platser och antalet arbetssökande. För kvinnorna var det snarare frågan om en trendmässig ökning av både antalet lediga platser och antalet platssökande. Dessa skillnader hänger samman med den rådande könsarbetsdelningen. Kvinnor var i högre utsträckning sysselsatta i tjänsteproduktionen och i industrier vars produktion var inriktad på hemmamarknaden, och dessa verksamheter påverkades mindre av konjunkturväxlingar. Men, som Lane har påpekat, kunde könssegregeringen också innebära att kvinnor missgynnades.⁷⁶ Ett tydligt exempel kan hämtas från Gamlestadens fabriker: när importen av råbomull ströps på sommaren 1917, i samband med USA:s inträde i första världskriget, blev alla kvinnliga arbetare permitterade med två tredjedels lön – samtidigt som männen fick gå kvar med full lön och utföra reparationsarbete.⁷⁷

Tabell 2.10 visar att sysselsättningens fördelning efter näringsgren skilde sig åt mellan Göteborgs församlingar. I vissa delar av Göteborg var arbetarbefolkningen stor, till exempel i Gamlestaden, Lundby och Örgryte men också i Masthugget och Majorna (Karl Johans församling). Sysselsättningen inom handel och samfärdsl var jämnare fördelad över staden, men de centralt belägna församlingarna (Domkyrko och Kristine) var tydligt överrepresenterade. Tjänstefolk i husligt arbete bodde huvudsakligen i de centrala delarna av Göteborg (Domkyrko, Vasa) där det fanns hushåll med höga inkomster och stora lägenheter med pigkammare.

Fattiga och rika

Det var inte bara näringsgrenstillhörigheten som skilde sig åt mellan församlingarna, utan också individers och hushålls inkomster och förmögenheter. Tabell 2.11 visar den genomsnittliga årsinkomsten och förmögenheten för män och kvinnor sammantaget enligt folkräkningen 1920. Det är tydligt att församlingar där en stor andel av befolkningen var sysselsatt i industrin uppvisade lägre medelinkomst

Tabell 2.11. Genomsnittlig inkomst och förmögenhet efter församling, Göteborg 1920 (kronor). Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 15.

Församling	Medelinkomst kronor	Förmögenhet kronor
Gustavi Domkyrko	5 216	19 686
Kristine	3 327	4 441
Gamlestad	2 869	811
Vasa	5 494	17 869
Haga	2 880	3 641
Annedal	3 342	3 563
Oscar Fredrik	3 325	2 906
Masthugg	2 542	1 168
Karl Johan	2 871	1 402
Lundby	2 787	1 103
Örgryte	3 212	3 523

och lägre förmögenhet, och vice versa. De högsta medelinkomsterna och förmögenheterna fanns i Domkyrkoförsamlingen och Vasa församling, där andelen industrisysselsatta var 10–30 procentenheter lägre än i staden som helhet.⁷⁸ Arbetarna bodde huvudsakligen i arbetarkvarter i andra delar av staden.

På individnivå var de socioekonomiska skillnaderna i staden mycket större än vad dessa församlingsgenomsnitt antyder. Om man jämför inkomster och förmögenheter inom specifika yrkesgrupper kan man få en bild av hur stor den sociala gradienten var. Tabell 2.12 visar medelinkomster och förmögenheter i ett urval tämligen vanliga, om än inte nödvändigtvis representativa, yrkesgrupper.⁷⁹

Den översta panelen i tabellen visar medellöner och förmögenheter för företagare och arbetare inom industri och hantverk. I de utvalda exemplen tjänade företagaren tre till åtta gånger så mycket som sina anställda arbetare. Medan arbetarna hade mycket blygsamma förmögenheter hade företagarna tillgångar som motsvarade två till fyra årslöner.

För att ge en uppfattning om de relativa inkomsterna och förmögenheterna kan arbetare vid mekaniska verkstäder och gjuterier (rad 2

Tabell 2.12. Medelinkomst och förmögenhet för olika yrkesutövare i Göteborg 1920 (kronor).
Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1927*, tab 14.

Näringsgren och yrke	Medelinkomst kronor	Förmögenhet kronor	Andel kvinnor procent	N
Industri och hantverk				
Företagare vid mekaniska verkstäder och gjuterier	18 466	58 532	1	109
Arbetare vid mekaniska verkstäder och gjuterier	3 013	28	5	7 309
Företagare inom elektromekanisk industri	13 010	45 227	0	22
Arbetare inom elektromekanisk industri	2 862	112	2	627
Företagare vid snickerier och svarverier	7 550	24 136	0	118
Arbetare vid snickerier och svarverier	2 824	274	1	1 533
Företagare inom sömnad	9 497	33 374	50	326
Arbetare inom sömnad	1 713	97	87	5 428
Företagare, hatt- och mösstillverkning	13 895	28 256	56	39
Arbetare, hatt- och mösstillverkning	1 711	88	91	453
Byggnadssnickare och timmermän	2 947	406	0	704
Handel				
Grosshandlare, direktörer i grosshandelsbolag, handelsagenter och dyl	30 941	163 359	2	939
Butikspersonal inom handel	1 881	240	76	3 863
Tjänstemän, bank- och försäkringsverksamhet	7 318	13 678	26	1 321
Transporter				
Chaufförer i åkeri och dyl	3 337	132	0	425
Fartygseldare	3 263	31	0	582
Befattningshavare vid järnväg	4 785	1 336	3	2 614
Stuveriarbetare och transportarbetare	3 520	58	0	2 485
Offentlig sektor				
Underofficerare	5 640	2 286	0	77
Präster i Svenska kyrkan	11 432	13 340	0	47
Folk- och småskollärare	5 741	2 530	75	902
Advokater	33 984	110 873	0	71
Läkare	31 710	105 089	9	124
Husligt arbete				
Tjänare hos företagare	1 257	61	100	559
Tjänare hos ingenjörer, verkm och kontorspersonal	1 146	64	100	295

i tabellen) användas som en referenskategori. Byggnadssnickare, chaufförer och fartygseldare tjänade ungefär lika mycket som referenskategorin; lokförare 60 procent mer; banktjänstemän, underofficerare och lärare dubbelt så mycket; och präster fyra gånger mer. Andra manligt dominerade yrkesgrupper kunde ha betydligt högre inkomster än arbetare vid mekaniska verkstäder. En advokat, läkare eller grosshandlare tjänade till exempel tio gånger mer. De yrkesgrupper som hade ungefär samma inkomster som referenskategorin hade i allmänhet inga förmögenheter, medan grupper med högre inkomster kunde ha något slags förmögenhet. En stor inkomst var i allmänhet positivt korrelerat med en stor förmögenhet.

Enligt den officiella lönestatistiken tjänade vuxna kvinnliga arbetare vid mekaniska verkstäder betydligt mindre än vad de vuxna manliga arbetarna gjorde, och liknande förhållanden rådde i andra branscher.⁸⁰ Eftersom referenskategorin bara innehöll 5 procent kvinnor uttrycker medelinkomsten för referenskategorin huvudsakligen löneläget för män. Yrkeskategorier med en hög andel kvinnor, som sömnad, hatt- och mösstillverkning och butikspersonal inom handeln, visar å andra sidan huvudsakligen kvinnolönernas nivå. Som framgår av tabellen motsvarade en kvinnolön ungefär 60 procent av lönen för en arbetare vid mekanisk verkstad. Folk- och småskolläraryrket utgjorde emellertid ett undantag. Yrkesgruppen bestod till 75 procent av kvinnor men hade likväl en medelinkomst som var dubbelt så hög som den för industriarbetarna i referensgruppen. I kapitel 3 görs en mer detaljerad analys av kvinnolönerna, exempelvis inkomstkarriärerna och skillnaderna mellan ogifta och gifta kvinnor.

Ginikoefficienten är ett nyckeltal som uttrycker hur ojämnt inkomsterna är fördelade i en befolkning. Skalan går från noll till ett, där ett högre värde innebär större ojämlikhet. Om alla inkomstagare tjänar lika mycket är ginikoefficienten 0; om en person har alla inkomsterna är den 1. I Sverige idag ligger koefficienten kring 0,3. Björn Gustafsson och Mats Johansson har gjort en skattning av ginikoefficienten för Göteborg år 1925 baserat på den disponibla inkomsten för cirka 1 200 hushåll.⁸¹ De fann att ginikoefficienten var

0,47, vilket tyder på att Göteborg 1925 var mer ojämlikt än USA är idag, snarare i nivå med Chile.

Ett annat sätt att studera ojämlikhet är att fokusera på relativ fattigdom, ofta definierat som en inkomst under 60 procent av medianinkomsten. År 1925 levde mer än 20 procent av hushållen i Göteborg i relativ fattigdom.⁸² Bland ensamstående med barn var andelen närmare 50 procent. De fortsatte att vara en utsatt grupp, men överlag minskade den relativa fattigdomen i Göteborg trendmässigt fram till slutet av 1940-talet. Björn Gustafsson och Birgitta Jansson menar att det berodde på bland annat krympande inkomstklyftor och sjunkande arbetslöshet.⁸³ Även Kent Olsson har funnit att inkomstklyftorna krympte för vissa yrkesgrupper under den aktuella perioden.⁸⁴ År 1925 hade ett hushåll företrätt av en manlig läroverksadjunkt tre gånger så höga inkomster som ett hushåll företrätt av en byggnadssnickare.⁸⁵ I slutet av 1930-talet hade läroverksadjunktens hushåll dubbelt så höga inkomster som byggnadssnickaren. Inkomstgapet var sålunda fortfarande stort, men betydligt mindre än 1925.

Boendesegregationen är ett återkommande tema i historieskrivningen om Göteborg.⁸⁶ I äldre tid, då bebyggelsen var samlad inom vallgravarna, var det fysiska avståndet litet mellan fattiga och rika. Det fanns emellertid ett klart mönster: de rika bodde söder om hamnkanalen och de fattiga norröver. När staden växte blev förstäderna, med undantag för Vasastaden och Lorensberg, i huvudsak arbetarklassområden.⁸⁷ Inom Örgryte rymdes såväl den utpräglade arbetarstadsdelen Gårda som exklusiva villaområden.

Klasskillnaderna manifesterades i bebyggelsen; kontrasterna var stora mellan stenstaden längs Kungsportsavenyn och Vasagatan å ena sidan och arbetarstadsdelarnas träbebyggelse å andra sidan.⁸⁸ Den geografiska klasstrukturen framträder tydligt i mantalslängderna.⁸⁹ I det nyuppförda villaområdet kring Götaplatsen bodde de allra mest förmögna familjerna, exempelvis Herbert Metcalfe (vd Svenska Lloyd) och Axel Carlander (vd Gamlestadens fabriker). I hushållen hos dessa, de allra rikaste göteborgarna, fanns en hel del tjänstefolk, såsom husor, hembiträden, trädgårdsarbetare och chaufförer. I det likaledes nyanlagda området Johanneberg, vars befolkning huvud-

sakligen var en blandning av socialgrupp 1 och 2, fanns tjänstefolk ibland men långtifrån alltid. I arbetarstadsdelar som Bagaregården och Gamlestaden var det vanligt att hemmavarande tonårsbarn förvärvsarbetade, något som knappast förekom i mer välbeställda hushåll.⁹⁰

Slutsatser

I detta kapitel har vi vävt samman samtida statistiska undersökningar med social- och ekonomisk-historisk forskning om Göteborg under den första delen av 1900-talet. Denna sammanställning tjänar som avstamp och vägledning för antologins följande kapitel.

En komprimerad sammanfattning skulle kunna lyda på följande sätt: Göteborg hade under den aktuella perioden dels brist på bostäder, dels en relativt stabil sysselsättningsstruktur som dock var känslig för ekonomiska kriser. Bostadsbristen bildar en fond för undersökningarna såväl om inflyttning till Göteborg (kapitel 5) som om övergången från ungdom till vuxendom (kapitel 6). Sysselsättningsstrukturen och kriserna är viktiga att ha i åtanke när man undersöker yrkesväxlingar och arbetsgivarbyten mer allmänt (kapitel 4) och specifikt med avseende på kvinnor i husligt arbete (kapitel 7) och hemindustri (kapitel 8) samt ungdomar (kapitel 6) och äldre (kapitel 9). De klyftor mellan rika och fattiga som beskrivits i detta kapitel bidrar också till att motivera de fördjupade undersökningar av inkomstutvecklingen under livs- och familjecykeln som följer i kapitel 3.

Noter

- 1 Granberg 1815.
- 2 Strindberg 1913, s 56.
- 3 Olsson 2012.
- 4 SOS *Folkräkningen 1910*.
- 5 Nilsson 1989.
- 6 Lundh & Prado 2015.
- 7 Olsson 1996, s 373.
- 8 Johansson & Persson 2004, s 27.
- 9 Hofsten 1940; Johansson & Persson 2004.
- 10 Fritz 1996, s 23.

- 11 Andersson 2016, s 236–237.
- 12 Hallén et al 2007.
- 13 Andersson 2016, s 238.
- 14 Andersson et al 1996.
- 15 Andersson 2016, s 239.
- 16 Olsson 1996, s 41.
- 17 Olsson, 1996, s 42.
- 18 Thorburn 2000.
- 19 Attman 1963a, s 255–281; Attman 1963b, s 199–209.
- 20 Nyström 1990, s 44.
- 21 Karlsson 1993.
- 22 *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940*, s 53*; *Bostadsräkningen 1945*, s 84.
- 23 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 61–67.
- 24 *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, tab S, s 49*.
- 25 *Bostadsräkningen 1930 i Göteborg*, tab V, s 53*.
- 26 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, tab RR, s 62.
- 27 Hagberg 1986, s 32; *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 32.
- 28 Hagberg 1986, s 50; *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg*, s 61*.
- 29 *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg*, tab 6, s 13.
- 30 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 34–35.
- 31 *Bostadsräkningen 1930 i Göteborg*, s 32*–34*.
- 32 Hagberg 1986, s 24, 45–46, 50–51.
- 33 *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg*, s 60*.
- 34 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 33.
- 35 *Bostadsräkningen 1945*, s 31.
- 36 *Bostadsräkningen 1945*, s 31–32.
- 37 *Bostadsräkningen 1945*, s 42.
- 38 Rolf 2020, s 103–106, 206ff.
- 39 Olsson 1996, s 360.
- 40 Beräkningen bygger på hyresuppgifterna i tabell 2.8 och genomsnittliga löner för manliga vuxna arbetare vid mekaniska verkstäder hämtade från den officiella lönestatistiken (Historiska lönedatabasen, HILD).
- 41 Fritz 1996, s 190ff.
- 42 Fritz & Karlsson 2006.
- 43 Fritz 1996, s 258.
- 44 Stråth 1982.
- 45 Attman 1963b, s 96; Hesselgren 1992.
- 46 Daun 2019, s 20.
- 47 Attman 1963b, s 107–108; Klintberg & Nyberg 2019, s 138.
- 48 Nilsson 2015.
- 49 Björklund 1984; Hallén & Olsson 2011; Hamark 2014.
- 50 Fritz 1996, s 284.
- 51 Olsson 1996, s 91–100.
- 52 Fritz 1996.
- 53 Olsson 1996. Det ska sägas att Stockholm hela tiden hade en ännu högre andel sysselsatta inom handel. Huvudstadens storlek gjorde att där fanns en betydande marknad för relativt specialiserade och dyra konsumtionsvaror.

- 54 Fritz 1996, s 194.
- 55 Olsson 1996, s 168.
- 56 Olsson 1996, s 375.
- 57 Hesselgren 1992.
- 58 Frangeur 1998.
- 59 Fritz 1996, s 249.
- 60 Fritz 1996, s 294–295.
- 61 Hallén et al 2007, s 257ff.
- 62 Hallemar & Forsell 2017.
- 63 Franzén 2010, s 66.
- 64 Svensson 1983.
- 65 Vår beräkning gjordes på följande sätt. Täljaren består av summan av yrkesaktiva inom olika yrken, med undantag för gruppen ”f.d. yrkesutövare m.fl.” som främst innehåller äldre personer och personer med obestämda yrken. Nämnaren består av folkmängden i åldern 15–65 år (*Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 14, s 17). Det faktum att det inte går att eliminera yrkesaktiva som är yngre än 15 år eller äldre än 65 år gör att andelen förvärvsarbetande överskattas. Å andra sidan finns det i den eliminerade gruppen ”f.d. yrkesutövare m.fl.” en del personer som arbetade och borde ha tagits med. Förmodligen tar dessa två svagheter i beräkningen ut varandra.
- 66 Lane 2004, s 109–111.
- 67 Lane 2004, s 112. Det samtida kriteriet för att räknas som yrkesaktiv var att arbeta minst halvtid.
- 68 Enmark 1986, s 54–55.
- 69 Enmark 1986, s 66–67.
- 70 Fritz 1996, s 191; Olsson 1996, s 81–82.
- 71 Olsson 1970, s 19.
- 72 Olsson 1996, s 384. En annan forskare vars resultat pekar i denna riktning är ekonomisk-historikern Hans Wallentin (1978). Han har utifrån inkomstlängder uppskattat att arbetslöshetsnivån låg kring 25 procent för arbetarbefolkningen i Göteborg under hela 1920-talet.
- 73 Olsson 1996, s 378–380.
- 74 När det gäller sjömän förekom tillfällig inflyttning till Göteborg från andra orter under perioder med arbetsbrist. Olsson (1996, s 383) menar dock att den uppfattning som ibland vädrades i den lokalpolitiska debatten om att staden ”översvämmades av arbetslösa utifrån” inte stämde.
- 75 De offentliga arbetsförmedlingarna hade vid denna tid separata avdelningar för män och kvinnor.
- 76 Lane 2004, s 56–57, 64–70.
- 77 Fritz 1996, s 207, 210.
- 78 Samma mönster fanns i icke-territoriella Garnisonsförsamlingen och Tyska församlingen.
- 79 Vi har uteslutit fall där företagare hade mycket stora förmögenheter som skulle kunna vara resultatet av en nyligen genomförd företagsförsäljning.
- 80 HILD.
- 81 Gustafsson & Johansson 2003.
- 82 Gustafsson & Jansson 2010.

- 83 Gustafsson & Jansson 2010.
- 84 Olsson 1972.
- 85 Olsson 1996, s 365.
- 86 Andersson & Sandberg 2018; Åberg 1998, s 49; Hallén et al 2007; Olsson 1996, s 39.
Historikern Sten O Karlsson (2010, s 255) har kopplat ihop boendesegregationen med den göteborgska arbetarrörelsens radikala karaktär. Han har framlagt hypotesen att arbetarbefolkningens koncentration och relativa isolering gjorde att det kunde växa fram en särpräglad ”radikalt antiauktoritär offentlighet”. För att pröva denna hypotes skulle det behövas komparativa studier av boendesegregation i olika städer.
- 87 Andersson & Sandberg 2018, s 186.
- 88 Nyström 1990, s 42.
- 89 Olsson 1996, s 368–372.
- 90 Olsson 1996, s 371.